

УДК 94(477)“1921/1929”:338.433

Раку Ю.Г., Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

Раку Юрій Григорович (1981 р.н.). Закінчив Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди за спеціальністю “Історія та правознавство”. Здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Основна тема наукових пошуків – *експортна діяльність української сільськогосподарської кооперації в добу непу*.

Експорт української нехлібної сільськогосподарської продукції в роки непу

Стаття присвячена проблемі експорту української сільськогосподарської продукції в роки непу. Автор аналізує роль сільськогосподарської кооперації у налагодженні експорту продуктів за кордон та шляхи організації його об'ємів та покращення якості експортованих товарів.

The article deals with the problem of export of Ukrainian agricultural products in the years of nep. The author analyzes the role of a agricultural cooperation and organizing of export of products abroad and preparation of its capacity and improvement of exported products quality.

Питання експорту сільськогосподарської продукції, в тому числі нехлібної, досить актуальне в сучасних умовах розвитку економіки. Україна намагається побудувати ринкові відносини європейського зразка та позбутися адміністративного керування в економічній галузі, але зробити це, уникнувши кризових явищ, дуже важко. У цій ситуації найдоцільніше було б скористатися досвідом, набутим під час нової економічної політики 1921-1928 років, коли радянське керівництво намагалося включити ринкові елементи до планової економіки з метою відбудови народного господарства, зруйнованого війною.

На початку ХХ ст. особлива увага радянського керівництва приділялася відбудові важкої індустрії. Сільське господарство в такій ситуації мало стати тим фінансовим джерелом, яке б забезпечило розвиток промисловості. Щоб отримати бажані кошти, починається налагодження сільськогосподарського експорту, в першу чергу, до країн Європи та підвищення конкурентноздатності наших продуктів. Хоча основну частину експортованих сільськогосподарських продуктів становила хлібна продукція, але дуже вигідним був і продаж нехлібних товарів.

У радянський час дослідники мало уваги приділяли вивченню непу, який вважався відходом від основ планової системи господарювання. На сучасному етапі розвитку історичної нау-

ки питаннями розвитку сільського господарства в роки непу займалися В.В.Калініченко, С.В.Кульчицький, О.І.Ганжа, А.Г.Морозов, Ю.В.Котляр, В.В.Анісімов та інші, які аналізували стан сільського господарства в цілому в Україні та в окремих регіонах, економічні нововведення, кредитну сільськогосподарську кооперацію. Та все ж такій важливій проблемі як експорт сільськогосподарської продукції достатньої уваги не приділялося. У зв'язку з цим автор ставить своїм завданням проаналізувати питання експорту української нехлібної сільськогосподарської продукції в роки непу.

Сільське господарство в 1921 р. перебувало у вкрай тяжкому становищі. Посіви цукрового буряка на Правобережжі, де він був головною ринковою культурою, скоротилися з 1913 р. до 1920 р. на 70%. Вирощення хмелю, який був дуже прибутковим на Волині, зменшилося на 90%. На Чернігівщині та півночі Лівобережжя головною ринковою культурою був тютюн, його посіви скоротилися на 96% і задовольняли лише натуральні потреби [2].

Одночасно погіршилось і забезпечення селянських господарств реманентом. Річна потреба у плугах, культиваторах, залізних боронах була задоволена лише на 3,5% [3], зношеність реманенту досягала 50-70% [4].

Українське скотарство перебувало в занепаді. У селянських господарствах воли стають все

частіше основною тягловою силою, хоча коні були продуктивнішою худобою і до війни волів міняли на коней. Причина цього криється в тому, що коней більше рекувізували до армії під час війни. Спостерігається також скорочення поголів'я тонкорунних овець, вовна яких ішла на продаж. Натомість селяни починають розводити грубошерстих овець, вовна яких використовувалася для натуральних потреб селян.

У 1921-1923 рр. стан українського села значно погіршується, ситуація ускладнюється голодом, викликаним жорстокою посухою, продрозверсткою, знищенням більшовиками заможного селянства. До селян застосовувалися переважно репресивні заходи: арешти, рекувізиції й конфіскації тощо. Подібна ситуація склалася не лише на Україні, а й в інших радянських республіках.

У роки непу простежується відставання експорту сільськогосподарської продукції від темпів зростання її виробництва. Це пояснюється тим, що в країні знизилася товарність сільського господарства. За даними "контрольних цифр" Держплану, якщо в 1913 р. товарність сільського господарства становила 23,8%, то в 1923/24 рр. – всього 16,1%, і лише в 1926/27 рр. вона піднялася до 18,3%. На рівень товарності суттєво впливало і те, що після революції набагато знизилася кількість міцних заможних селянських господарств, товарність яких була набагато вищою, ніж у незаможників. Якщо розглянути ситуацію на Лівобережній Україні в 1923/24 роках, то тут відчуження сільськогосподарських продуктів розподілялося таким чином: господарства, які мали від 2,01 до 4 десятин землі – 28,6 руб., від 4,01 до 6 десятин – 68 руб., від 6,01 до 8 десятин – 125,7 руб., від 8,01 до 16 десятин – 217,3 руб., понад 16 десятин – 523 руб. Якщо брати відчуження сільськогосподарських продуктів на одну десятину посіву, то виходять такі цифри: господарства від 2,01 до 4 десятин – 9,2 руб., від 4,01 до 6 десятин – 13 руб., від 6,01 до 8 десятин – 18,2 руб., від 8,01 до 16 десятин – 22,2 руб., більше 16 десятин – 32,8 руб. з однієї десятини. Тобто, чим більше землі мало господарство, тим вищою була товарність його продукції. В середньому ж відчуження продуктів сільського господарства становило 68,7 руб. на господарство, або 14,9 руб. на десятину посіву [5]. Оскільки товарна маса сільськогосподарської продукції йшла в першу чергу на внутрішній ринок, то зниження рівня товарності приводило до неминучого гальмування експорту.

Як же розвивався експорт по основним групам землеробства? Вивіз продукції зернового господарства в 1926 р. становив лише 20,5%, технічних культур – 23,4%, а тваринництва – 23,9% від рівня 1913 р. [6]. Що стосується країн призначення, то в 1913 р. найбільше товарів вивозилося до Німеччини, Великобританії, Гол-

ландії, Франції та Італії. На кінець 20-х років на перше місце в цьому списку виходить Великобританія.

Поступово частка хлібного експорту зменшується на користь нехлібного. До війни нехлібна продукція становила усього 20,7% від усієї вивезеної за кордон сільськогосподарської сировини, а в 1927 р. – 35,6% [7].

Для збільшення обсягу та прибутків від торгівлі незерновими товарами українські виробники сільськогосподарської продукції застосовували консервацію – використання холодильників та вапнування. Вигідність консервації видно з такого прикладу: кожного року з травня до липня ціни на яйця на світовому ринку дуже падають. У 1924 році в травні-червні заготівельна ціна становила 14-18 коп. за 1 десяток, а в жовтні вже 26-30 коп. Середня ціна в Берліні та Лондоні на яйця з Росії та України в другій половині травня становила 42-52 руб. за ящик, в жовтні вона зростала до 80-85 руб., а в листопаді та грудні можна було очікувати ціну 90-100 руб. за ящик [8]. Вигідність консервації, в даному випадку вапнування, очевидна. Експорт яєць з України в 1924-1925 рр. становив 5500 вагонів на 11900 тис. руб., а в 1926-1927 роках – вже 8900 вагонів на 12035 тис. руб. [9].

Завдяки використанню холодильників збільшився й обсяг експорту м'яса та інших продуктів, які швидко псуються, а також зросла їхня якість. Так, "Кооптах" у 1928 р. мав свою мережу морозильників місткістю на 335 тис. курей та 110 тис. гусей і будував ще чотири – в Кременчуці, Полтаві, Проскуріві та Мелітополі [10].

Восени 1922 р. було створено Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації – "Сільський господар", який отримав право на самостійний вивіз сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок. Влітку 1924 р. відкрилася низка представництв української кооперації за кордоном [11]. Внаслідок цього українські кооперативні сільськогосподарські організації змогли самостійно, без посередницького втручання Росії, збувати свою продукцію на зовнішньому ринку.

На сільськогосподарський експорт України впливали також і внутрішні потрясіння, зокрема голод 1921-1923 рр. Експорт зерна в 1921 р. становив усього 0,3% від загального експорту країни, але в порівнянні з 1913 р. зріс відсоток вивозу продуктів технічних культур (цукрового буряка, хмелю, льону) на 25,5%, продуктів тваринництва – на 18,2% [12].

Слід згадати також і про спеціалізовані системи сільськогосподарської кооперації, які займалися експортом незернової сільськогосподарської продукції. В серпні 1924 р. розпочало свою діяльність Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахів-

вництва “Кооптах” [13]. Вже невдовзі воно мало свої представництва не лише в Москві та Ленінграді, але і в Лондоні й Берліні [14]. Восени 1924 року розпочало свою роботу Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство “Добробут” [15]. У 1925 р. було створено Всеукраїнську спілку садово-городньої, виноградо-виноробної та пасічної кооперації “Плодоспілка” [16]. Також у жовтні 1924 року було створено Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство “Укрсільцукор” [17], а влітку 1926 р. розпочала свою діяльність “Буряко-спілка” [18], яка займалася вирощенням і збутом цукрових буряків. Отже, на середину 20-х років в Україні існували спеціалізовані сільськогосподарські кооперативні системи – “Кооптах”, “Добробут”, “Плодоспілка”, “Укрсільцукор”, “Буряко-спілка” та “Насіннесоюз”, які займалися збутом та експортом сільськогосподарської продукції.

Характеризуючи розвиток сільськогосподарського експорту СРСР в цілому в порівнянні з довоєнним рівнем, можна навести такі дані. В 1921 р. він становив усього 1,3% від рівня 1913 р.; в 1922 р. – 4,2%; в 1923 р. – 14,7%; в 1924 р. – 19,6%; у 1925 р. – 21,7%, а в 1926 р. – 27,1%. В той же час промисловий експорт у 1926 р. становив уже 91,1% від довоєнного рівня [19]. Отже, в Україні сільськогосподарський експорт відновлювався значно повільніше за промисловий, одночасно зменшувалася його частка в загальнодержавному експорті.

Але, незважаючи на всі труднощі, до яких додавалася недостатня увага до сільського господарства з боку держави, сільськогосподарський експорт все ж таки розвивався. Це можна довести на прикладі м'ясної продукції України. У 1924-25 рр. дохід від вивозу бекону становив 317 тис. руб., у 1925-26 рр. – 1207 тис. руб., у

1926-27 рр. – 2754 тис. руб., а в 1927-28 рр. – 4485 тис. руб. [20]. За 9 місяців 1927-28 року експорт бекону складав біля 5% загальноукраїнського й понад 50% всього м'ясного експорту країни [21]. Вивіз м'яса з України особливо зріс у другій половині 20-х років. У 1924-25 рр. за кордон було вивезено продукції тваринництва на суму 1812,8 тис. руб., у 1925-26 рр. – 3067,5 тис. руб., у 1926-27 рр. – 4401,1 тис. руб., а в 1927-28 рр. – на суму 8220,9 тис. руб. [22]. Птахівництво також почало швидко розвиватися починаючи з 1920 р., і вже в 1923-24 рр. вивіз продуктів птахівництва за кордон займав перше місце після хлібного вивозу [23].

Експортери продуктів, що швидко псуються, мусили застосовувати консервацію: використовували холодильники та вапнування для безпечного транспортування своєї продукції та її тривалого зберігання.

Позитивним явищем для сільськогосподарського експорту України була організація державної хлібної інспекції та введення стандартів якості. Наприклад, якість зерна, яке експортували з України, підвищилася навіть у порівнянні з довоєнним періодом. Зросла якість й інших експортних продуктів тривалого зберігання, але з якістю товарів, які псуються швидко, все ще були проблеми через недостатнє технічне забезпечення.

Отже, в роки непу значно виріс експорт технічних сільськогосподарських культур і тваринницької продукції за кордон, хоча й не досяг рівня 1913 р. Це дозволило державі в умовах монополії зовнішньої торгівлі одержати додаткові кошти для модернізації економіки. Але з 1928 р. радянське керівництво починає згортати нову економічну політику, яка суперечила більшовицькій ідеології і з самого початку проголошувалася тимчасовим явищем.

Література

1. Калініченко В.В. Сільське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 203 с.; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: Інститут історії НАН України, 2000. – 208 с.; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. – К., 1994; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса, 2004. – 354 с.; Анісімов В.В. Земельні громади в житті українського села (1921-1929 рр.). – Черкаси, 1997. – 132 с. та ін.
2. Экспортные ресурсы Украины // Стат. сборник. – Харьков, 1923. – С. 50.
3. Отчёт Наркомзема УССР за 1920 г. – Харьков, 1921. – С. 18.
4. Советское крестьянство: краткий очерк истории. 1917-1970. – М., 1973. – С. 113.
5. Кондратьев Н.Д. Экспорт сельскохозяйственных товаров СССР (итоги и условия развития) // Пути сельского хозяйства. – 1927. – № 10. – С. 96.
6. Там само. – С. 88.
7. Комуніст. – 1927. – 23 серпня.
8. Центральний державний архів вищих органів воали і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 290, оп. 3, спр. 24, арк. 71.
9. Кузьминський О. Світова ячна торгівля та участь у цій торгівлі України. – // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 24. – С. 50.
10. Редін М. Паростки соціалізму на селі // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 16.

11. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К., 2000. – С. 134.
12. Кондратьев Н.Д. Указ соч. – С.88.
13. Кооперація на Україні в 1925 – 26 році // Статистика України. – 1929. – № 148. – С. 51.
14. ЦДАВО України, ф. 335, оп. 1, спр. 318, арк. 18.
15. Кооперація на Україні в 1925–26 році // Статистика України. – 1929. – № 148. – С. 51.
16. З життя “Сільського господаря” // Сільський господар. – 1925. – № 19-20. – С. 47.
17. “Сільський господар”: Відчит за четвертий операційний рік (1 жовтня 1924 р. – 1 січня 1926 р.). – Ч. 2. – Х., 1926. – С. 127.
18. Кооперація на Україні в 1925 – 26 році // Статистика України. – 1929. – № 148. – С. 51.
19. Кондратьев Н.Д. Указ. соч. – С. 88.
20. Йоффе А. Беконна справа на Україні та заходи в справі підготування беконної сировини // Українське скотарство. – 1929. – № 5. – С. 20-21.
21. Островський М. Беконна справа в першій половині 1927-28 рр. // Українське скотарство. – 1928. – № 12. – С. 13.
22. Грушевський О. М'ясний експорт України // Українське скотарство. – 1929. – № 8-9. – С. 47.
23. Панченко К. Птахівнича кооперація // Колгоспниця України. – 1926. – № 7. – С. 14.

Надійшла до редколегії 28.09.2006 р.